

ΑΣΙ Χώρος

Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης

2015

20

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Επιστημονικό Περιοδικό

αειχώρος

Διεύθυνση:
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας
και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Περιοδικό ΑΕΙΧΩΡΟΣ
Πεδίον Άρεως, 383 34 ΒΟΛΟΣ
<http://www.aeihoros.gr>, e-mail: aeihoros@prd.uth.gr
τηλ.: 24210 – 74486

Επιμέλεια έκδοσης: Εύη Κολοβού
Λαγού: Παναγιώτης Μανέτος
Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γιώργος Παρασκευάς-Παναγιώτης Μανέτος

Ανδρικοπούλου Ε., Κακδέρη Χ., Καυκαλάς Γ., Τασοπούλου Α.	4
Διαδρομές περιφερειακής ανθεκτικότητας: επιπτώσεις της κρίσης και προοπτικές χωρικής ανάπτυξης στην Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	
Γεμεντζή Γ.	32
Αστική μορφή και μεταβολικές ροές - Παράγοντες και εργαλεία για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου πολεοδομικού σχεδιασμού: Πιλοτική εφαρμογή στη Θεσσαλονίκη	
Κακλαμάνη Σ., Ντυκέν Μ.Ν.	66
Η πληθυσμιακή γήρανση στην ύπαιθρο χώρα: Μία ετερογενής κατάσταση με θετικές και αρνητικές επιπτώσεις	
Ανθοπούλου Θ., Πέτρου Μ.	96
Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα	
Μπίσκα Α., Στρατηγέα Α.	122
Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας: Η πορεία της Ελλάδας προς το 2020	
Καλογερόπουλος Κ., Χαλκιάς Χ., Πισσίας Β., Καραλής Σ., Ψαρογιάννης Α.	147
Χωροθέτηση μικρών ταμιευτήρων νερού ως μοχλός ανάπτυξης νησιωτικών περιοχών	
ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ	
Βλάμης Π.	176
Θεσμικές μεταρρυθμίσεις ως προαπαιτούμενο για την αξιοποίηση της περιουσίας του ελληνικού δημοσίου και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης	

Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα

Θεοδοσία Ανθοπούλου

Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μιχάλης Πέτρου

Ερευνητής Γ', Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Περίληψη

Η πρόσφατη οικονομική κρίση στην Ελλάδα, που πλήττει ιδιαίτερα τα αστικά νοικοκυριά, εντείνει τη δημόσια συζήτηση περί ανθεκτικότητας του αγροτικού χώρου και επιστροφής στην ύπαιθρο και τη γεωργική γη. Ο αγροτικός χώρος αναδεικνύεται ως τόπος καταφυγής, ευκαιριών απασχόλησης -ιδιαίτερα στον τομέα της αγροτικής επιχειρηματικότητας- και καλύτερου πλαισίου ζωής. Συχνά όμως αγνοείται το γεγονός ότι η οικονομική κρίση και ύφεση πλήττει με πολλαπλούς τρόπους και τα αγροτικά νοικοκυριά. Στο παρόν κείμενο, βασιζόμενοι τόσο στην επισκόπηση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, όσο και στα αποτελέσματα έρευνας πεδίου στην ελληνική ύπαιθρο, διερευνούμε όψεις και δυναμικές της κρίσης, της αποκαλούμενης «αγροτικής ανθεκτικότητας» και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο. Μέσα από τον λόγο των εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών, αναδεικνύονται οι αυξανόμενες κινητικότητες του πληθυσμού ανάμεσα σε δύο τόπους, τον αστικό και τον αγροτικό, σε αναζήτηση επαγγελματικών ευκαιριών και κοινωνικής και οικονομικής ασφάλειας σε μια περίοδο γενικευμένης κρίσης.

Λέξεις κλειδιά

Οικονομική κρίση, από-αστικοποίηση, επιστροφή στη γη, αγροτική ανθεκτικότητα, εισερχόμενοι από την πόλη μετανάστες.

Aspects of crisis and return migration to the countryside. The discourse on rural resilience

Abstract

The ongoing economic crisis in Greece, which particularly affects urban households, reinforces public discourse on rural resilience and return-back- to the countryside and the agricultural land. Rural areas are emerging as a place of refuge, of employment opportunities -especially in rural entrepreneurship- and better living environment. Within this discussion, it is often overlooked that the financial crisis and economic recession have also affected rural households in multiple ways. Based on both Greek and international literature review and outcomes of fieldwork in the Greek countryside, the paper investigates aspects and dynamics of the crisis, the rural resilience and crisis in-migration to rural areas. Through personal narratives of people that have left the city, the paper sheds light on increasing mobilities between the urban and the rural, and on people's search of employment opportunities and social and economic safety in a period of generalised crisis.

Keywords

Economic crisis, counterurbanisation, return to the land, rural resilience, in-migrants in rural areas.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πρόσφατη οικονομική κρίση, που πλήττει ιδιαίτερα τα αστικά νοικοκυριά τροφοδοτεί τη συζήτηση (επιστημονική και μη) περί ανθεκτικότητας του αγροτικού χώρου και επιστροφής στην ύπαιθρο. Παρά το γεγονός ότι οι κρίσεις οξύνουν γενικότερα τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες και συγκρούσεις, στο δημόσιο λόγο τόσο των πολιτικών όσο και των μέσων ενημέρωσης προβάλλονται εμφατικά οι ευκαιρίες που προσφέρουν οι αγροτικές περιοχές για επενδύσεις, προοπτικές απασχόλησης και γενικότερα για ανάπτυξη της αγροτικής επιχειρηματικότητας σε συνδυασμό πάντα με το καλύτερο πλαίσιο ζωής της υπαίθρου (φυσικό περιβάλλον, ρυθμοί ζωής, αγροτικές αξίες). Στη συλλογιστική αυτή, οι αγροτικές περιοχές αναδεικνύονται ως “τόποι ανθεκτικότητας, αλληλεγγύης και κοινωνικής καινοτομίας” (Bock, 2013) σε αντιδιαστολή με την πόλη, η οποία αντικατοπτρίζει ανεργία και εντεινόμενα φαινόμενα κοινωνικής και οικονομικής αποστέρησης για ευρείες κατηγορίες του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία, η “αγροτική ανθεκτικότητα” αναφέρεται στην ικανότητα μιας αγροτικής περιοχής να προσαρμόζεται στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες, κατά τρόπο ώστε να διατηρείται ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο, αντιμετωπίζοντας παράλληλα τις εγγενείς οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές ευπάθειες (Schouten κ.ά., 2009: 3). Φυσικοί και ανθρωπίνι πόροι, επενδύσεις και υποδομές, κοινωνικό κεφάλαιο και τοπική γνώση είναι σημαντικοί παράγοντες για τις διαδικασίες προσαρμογής και καινοτομίας προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι πολύπλευρες έξωθεν αλλαγές (Heijman κ.ά., 2007; Schouten κ.ά., 2009). Η προσέγγιση της αγροτικής ανθεκτικότητας συνδέεται τόσο με τις διαδικασίες της αγροτικής αναδιάρθρωσης (οικονομική διαφοροποίηση, κοινωνική ανασύνθεση, κ.λπ.) που παραπέμπει στην αλλαγή, όσο και με διαδικασίες αντίστασης (παραδοσιακές δομές, κοινωνικό κεφάλαιο, κ.λπ.) που παραπέμπει στη διατήρηση και στη μονιμότητα (Paniagua, 2013).

Η συζήτηση αναφορικά με τον αγροτικό χώρο ως χώρος καταφυγής και ευκαιριών απασχόλησης μέσα από την οπτική της αγροτικής ανθεκτικότητας γίνεται πιο έντονη στον Ευρωπαϊκό Νότο, καθώς οι δεσμοί με τον τόπο καταγωγής και την οικογένεια διατηρούνται ακόμα ζωηροί (Castles και Ferrera, 1996; Gkatzios, 2013; Koutsou κ.ά., 2011; Mulder, 2007). Η πρόσφατη οικονομική κρίση ενισχύει ακόμα περισσότερο τη συζήτηση αυτή. Η αξιοποίηση της οικογενειακής περιουσίας στον τόπο καταγωγής, καθώς και η (επαν)ενεργοποίηση κοινωνικών και οικογενειακών δικτύων αντικατοπτρίζουν κατά την κοινή αντίληψη και σχεδόν στερεοτυπικά χαμηλότερο κόστος διαβίωσης και ευκαιρίες απασχόλησης, ιδιαίτερα στον τομέα της αγροτικής επιχειρηματικότητας (μεταποίηση τροφίμων, αγροτουρισμός), αλλά και στην ίδια τη γεωργική παραγωγή (π.χ. νέες δυναμικές καλλιέργειες, όπως ροδιές και σαλιγκαροτροφία). Με άλλα λόγια, η πρόσφατη οικονομική κρίση φαίνεται να ενισχύει στον φαντασιακό κόσμο των αστών, και ιδιαίτερα αυτών που πλήττονται από την κρίση, το αγροτικό ιδεώδες και τις προθέσεις επιστροφής στην ύπαιθρο.

Αν όμως σε μια πρώτη φάση τα φαινόμενα «αστικής εξόδου» είχαν ως έρεισμα την αναζήτηση καλύτερου πλαισίου ζωής και εργασίας, ιδιαίτερα στον τριτογενή τομέα, έχοντας έναν σχετικά επιλεκτικό χαρακτήρα, πολύ πρόσφατα και υπό την πίεση της κρίσης και της εντεινόμενης ανεργίας, οι μετανάστες από την πόλη προσδοκούν ένα νέο ξεκίνημα ζωής στην ύπαιθρο, που μπορεί να συμπεριλαμβάνει και την ενασχόληση και τον βιοπορισμό από τις γεωργικές δραστηριότητες. Με άλλα λόγια, η άλλοτε υποτιμημένη (κοινωνικο-πολιτισμικά, οικονομικά, περιβαλλοντικά) γεωργία (επαν)ανακαλύπτεται υπό το πρίσμα της ανθεκτικότητας για τους πολλαπλούς ευεργετικούς της ρόλους και αποκτά ερείσματα στους δημόσιους λόγους.

Συνήθως, όμως, αγνοείται το γεγονός ότι η πρόσφατη κρίση στην Ελλάδα (μετά το 2009) πλήττει με πολλαπλούς τρόπους και τα αγροτικά νοικοκυριά, είτε πρόκειται για τα μέτρα λιτότητας και δημοσιονομικής προσαρμογής της εθνικής οικονομίας (υπέρμετρη φορολόγηση, συρρίκνωση κοινωνικών υπηρεσιών, ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο), είτε για αυτόν καθαυτό τον γεωργικό τομέα (φορολόγηση γεωργικής γης και αγροτικών εισοδημάτων, αύξηση κόστους αγροτικών εφοδίων και παραγωγής, πρόβλημα ρευστότητας κεφαλαίων κίνησης και δανεισμού). Επιπλέον, οι αγρότες παραγωγοί εισήλθαν στην περίοδο της γενικευμένης αυτής κρίσης εν μέσω διαρθρωτικής κρίσης του γεωργικού τομέα (εντατικό μοντέλο παραγωγής) στο πλαίσιο της ΚΑΠ και της διεθνοποίησης των αγορών, ιδιαίτερα μετά το 2004 (αποδέσμευση των ενισχύσεων από την παραγωγή, μείωση προστατευτισμού, φιλελευθεροποίηση των αγορών). Αυτό σημαίνει ότι οι συνθήκες της κρίσης αποτελούσαν ήδη γι' αυτούς γνώριμο πεδίο αδιεξόδων, συγκρούσεων παραγωγικών επιλογών και επιβιωτικών στρατηγικών (Ανθοπούλου κ.ά., 2013). Την ίδια στιγμή, το εθνικό πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης αποδείχθηκε αναποτελεσματικό να οδηγήσει σε διαρθρωτικές αλλαγές στη γεωργία και να επαναπροσδιορίσει την αγροτική πολιτική μέσα από μια αγρο-εδαφική προσέγγιση στο πλαίσιο των νέων προσανατολισμών της ΚΑΠ (αξιοποίηση ιδιότυπων εδαφικών πόρων και ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο), εγκαθιδρύοντας καινοτόμα και βιώσιμα αναπτυξιακά σχέδια σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Γούσιος, 2011).

Στο άρθρο αυτό, βασιζόμενοι τόσο στην επισκόπηση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, όσο και στα αποτελέσματα έρευνας πεδίου στην ελληνική ύπαιθρο, διερευνούμε όψεις και δυναμικές της κρίσης, της αποκαλούμενης «αγροτικής ανθεκτικότητας» και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο. Μέσα από τον λόγο και τις βιωματικές εμπειρίες των εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών διερευνώνται κίνητρα και επαγγελματικές προθέσεις, δυσκολίες εγκατάστασης στη γεωργία και τον αγροτικό χώρο και πιθανές αφανείς όψεις προλεταριοποίησης λόγω απουσίας στοχευμένων πολιτικών υποδοχής.

2. ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ ΠΟΛΗΣ- ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Αγροτικό ιδεώδες και γεωργική κρίση συνυφαίνουν τις τελευταίες δεκαετίες περίπλοκες κινητικότητες και ροές από και προς την ύπαιθρο, καθώς και ενδοπεριφερειακές μετακινήσεις πληθυσμού ανάμεσα σε μικρές και μεσαίες πόλεις της υπαίθρου και αγροτικές κοινότητες (Woods, 2011; Milbourne, 2007; Γούσιος, 1999). Ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, καταγράφεται μια σημαντική κίνηση πληθυσμού από τις αστικές

προς τις αγροτικές περιοχές σε πολλές περιφέρειες του αναπτυγμένου κόσμου, τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Β. Αμερική, την ίδια στιγμή που οι λιγότερο ευνοημένες αγροτικές περιοχές (ορεινές, απομονωμένες) ή οι μικρότερες αγροτικές κοινότητες εξακολουθούν να χάνουν πληθυσμό που αναζητά ευκαιρίες απασχόλησης στις μεγάλες πόλεις (Berry, 1976; Halfacree, 2014).

Η εξιδανικευμένη εικόνα του αγροτικού χώρου ως ποιότητα φυσικού περιβάλλοντος και αγροτικής ζωής φαίνεται να διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην απόφαση των αστών να μετακινηθούν στην ύπαιθρο. Αυτές οι διαδικασίες αποαστικοποίησης (counterurbanisation) εντείνονται στο βαθμό που η ύπαιθρος αναδιαρθρώνεται και διαφοροποιείται κοινωνικο-οικονομικά με την ανάπτυξη νέων δραστηριοτήτων (ιδιαίτερα τουρισμός και υπηρεσίες) και τη βελτίωση φυσικών υποδομών και τεχνολογίας μεταφορών και επικοινωνιών. Έτσι, η μείωση της γεωργικής απασχόλησης σε συνδυασμό με τη μετακίνηση και εγκατάσταση εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών συνέβαλε καθοριστικά στη δημογραφική και κοινωνική αλλαγή των αγροτικών περιοχών. Βασικό γνώρισμα της αλλαγής αυτής αποτελεί μια ανερχόμενη «μεσαία τάξη των υπηρεσιών» με βάση την επαγγελματική ταξινόμηση (ελεύθεροι επαγγελματίες και υπάλληλοι ανώτατης εκπαίδευσης, στελέχη της διοίκησης και ανώτερα διευθυντικά στελέχη, κ.ά.) (Woods, 2011).

Μια πλούσια διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με τα φαινόμενα αποαστικοποίησης φωτίζει τον σύνθετο και περίπλοκο χωρικό, χρονικό και κοινωνικο-πολιτισμικό χαρακτήρα της δημογραφικής αλλαγής, η οποία εστιάζει στη μετακίνηση της μεσαίας τάξης αστών προς την ύπαιθρο (ενδεικτικά Boyle και Halfacree, 1998; Halfacree, 1994; Halfacree, 2014; Mitchel, 2004; Milbourne, 2007). Ιδιαίτερα τονίζονται οι επιπτώσεις στον εξευγενισμό των αγροτικών κοινοτήτων, που έχει ως αποτέλεσμα την αναδιάρθρωση των τοπικών αγορών ακινήτων. Το πέρασμα από τις αγροτικές (παραγωγικές) σε αστικές (καταναλωτικές) χρήσεις, λειτουργίες και σημασιοδοτήσεις του χώρου δημιουργεί πληθωριστικές τάσεις στην αγορά αγροτικών ακινήτων. Κατ' επέκταση, προκαλούνται κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμοί από την αγορά κατοικίας και γεωργικής γης των νοικοκυριών με χαμηλό εισόδημα, κατά κανόνα αγροτικών. Παράλληλα, οι εισερχόμενοι από την πόλη μετανάστες δεν επιδίδονται συνήθως σε αγροτικές ενασχολήσεις, καθώς μεταφέρουν τα επαγγελματικά πρότυπα της πόλης. Ωστόσο παρεμβαίνουν στο τοπικό γίνεσθαι μέσω της εμπλοκής τους στα κοινά χάρη στην υπεροχή της αστικής τους κουλτούρας (σχετικά ψηλό

1 Σύμφωνα με τον Woods (2011: 176-179) η ανάπτυξη της μεσαίας τάξης στις αγροτικές περιοχές οφείλεται τόσο στην αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας στις αγροτικές περιοχές, όσο και στην μεγάλη συμμετοχή της μεσαίας τάξης στα φαινόμενα αποαστικοποίησης. Κατ' αυτήν την έννοια, δεν εκφράζει μια ενιαία κοινωνική κατηγορία που χαρακτηρίζεται από ένα κοινό σύνολο αξιών και συμφερόντων, αλλά ένα μεγάλο αριθμό επαγγελματιών και συνθηκών απασχόλησης, καθώς και νοικοκυριών με διαφορετικά εισοδήματα.

εκπαιδευτικό επίπεδο, οργανωτικές και επικοινωνιακές δεξιότητες, επαγγελματικά και κοινωνικά δίκτυα) παραγκωνίζοντας τα επαγγελματικά συμφέροντα και επιδιώξεις των αγροτών (Πέτρου, 2014; Woods, 2011). Την ίδια στιγμή, ο λόγος των αγροτών σχετικά με την θέση της γεωργίας και του επαγγέλματός τους στο μεταβαλλόμενο δυναμικά κοινωνικό και δημογραφικό τοπίο παραμένει άγνωστος εξαιτίας της κυρίαρχης διαμεσολάβησης του λόγου των νέο-εισερχόμενων αστών, οι οποίοι αξιολογούν κατά τα δικά τους αξιακά πρότυπα τις αγροτικές κοινωνίες υποδοχής και τις αναδυόμενες αγροτικές συγκρούσεις (κοινωνικές, πολιτισμικές, χρήσεων γης). Με άλλα λόγια, η γεωργία φαίνεται να αναπαριστά για τους αστούς που εγκαθίστανται στην ύπαιθρο περισσότερο ένα ειδυλλιακό σκηνικό μιας ιδεατής υπαίθρου (φυσικό περιβάλλον και τοπία, αγροτικές αξίες), παρά ένα ζωτικό κομμάτι του κοινωνικο-παραγωγικού ιστού των αγροτικών περιοχών (Bossuet, 2006; Petrou και Anthoroulou, 2014).

Πέρα από τις πολυποικίλες επιρροές των μόνιμα εγκαταστημένων από την πόλη μεταναστών στις αγροτικές περιοχές, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις προσωρινές μετακινήσεις από την πόλη στην ύπαιθρο, όπως ο τουρισμός και η αναψυχή που επηρεάζουν εξίσου τις αντιλήψεις και αξιοδοτήσεις του αγροτικού. Κατ'επέκταση, επηρεάζουν και τον τρόπο με τον οποίο οι αγροτικές περιοχές αναμορφώνονται, “συσκευάζονται και παρουσιάζονται εκ νέου” στο πλαίσιο του μάρκετινγκ των αγροτικών τόπων, ώστε να δίνεται έμφαση στα στοιχεία εκείνα που σχετίζονται με το αγροτικό ιδεώδες και την ελκυστικότητα της υπαίθρου (Woods, 2011: 331). Όπως επισημάνει ο Halfacree (2014) απαντώντας κριτικά στην τρέχουσα συζήτηση για τα φαινόμενα αποαστικοποίησης, αυτή δεν θα πρέπει να εστιάζει αποκλειστικά στην «μόνιμη» μετατόπιση των αστών προς τις αγροτικές περιοχές, αλλά θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και τις «προσωρινές» μετακινήσεις τους προς αυτές για λόγους αναψυχής, δεδομένου ότι και αυτές οι περιστασιακές μετακινήσεις διαμορφώνουν τις αντιλήψεις περί αγροτικού ιδεώδους, μετασχηματίζουν τους τόπους και συμβάλλουν στις αποφάσεις των αστών για «επιστροφή στην ύπαιθρο» προς αναζήτηση καλύτερου πλαισίου ζωής, αλλά και οικονομικών ευκαιριών (επενδύσεις και απασχόληση στον τουρισμό, εμπόριο και τις υπηρεσίες). Όπως χαρακτηριστικά συνοψίζει ο συγγραφέας, βασικό ρόλο στις αποφάσεις μετακίνησης των αστών (μόνιμης είτε προσωρινής) διαδραματίζουν κυρίως οι πραγματικές ή φανταστικές εικόνες των τόπων, καθώς και οι χωρικές αναπαραστάσεις του αγροτικού (ειδυλλιακή ύπαιθρος) και του αστικού (αντι-ειδυλλιακή πόλη), παρά αυτή καθ'αυτή η κοινωνικοοικονομική δομή και οι συνθήκες διαβίωσης στις αγροτικές περιοχές (βλ. επίσης Halfacree, 1995; Mitchell, 2004). Αυτό μπορεί μέχρι ενός σημείου να ερμηνεύσει και τις προθέσεις επιστροφής των αστών στις αγροτικές περιοχές υπό την πίεση της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, παρά το γεγονός ότι και οι ίδιες οι αγροτικές περιοχές βάλονται από τις επιπτώσεις

της κρίσης, όπως προαναφέρθηκε. Με τον ίδιο τρόπο μπορούν να ερμηνευτούν και οι προθέσεις επιστροφής στον τόπο καταγωγής, παρά το γεγονός ότι για τον ίδιο τον αστό οι περιορισμοί (κοινωνικοί, πολιτισμικοί, οικονομικοί, υποδομές) και τα όρια δράσης και καινοτομίας στο πλαίσιο της τοπικής αγροτικής κοινότητας είναι προβλέψιμα (Galani-Moutafi, 2013; Ni-Laoire, 2007). Φαίνεται πως η ειδυλλιακή εικόνα του αγροτικού κυριαρχεί στις προσδοκίες για καλύτερη ποιότητα ζωής, χαμηλότερο κόστος διαβίωσης, για όσους διαθέτουν οικογενειακή περιουσία (σπίτι και χωράφι στο χωριό καταγωγής) και επαγγελματικές ευκαιρίες στην ύπαιθρο έναντι των όποιων προβλημάτων επισύρει η κρίση στον αγροτικό χώρο. Υπό το πρίσμα αυτό, οι αγροτικές περιοχές θεωρούνται ανθεκτικές στους κλυδωνισμούς της κρίσης.

Στην Ελλάδα είναι χαρακτηριστικό ότι τα παραδείγματα που προβάλλονται στα ΜΜΕ (τηλεόραση, εφημερίδες) αφορούν -όχι σπάνια- στην κατά τον Woods (2011) «μεσαία τάξη των υπηρεσιών», δηλαδή εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που διαθέτουν οικονομικό κεφάλαιο προς επένδυση στον ευρύτερο γεωργικό και παραγεωργικό τομέα (ροδιές, σαλιγκαροτροφία, αγροτουρισμός σε ανακαινισμένα αρχοντικά και σε αγροκτήματα) και κοινωνικές δεξιότητες για την υποστήριξη των επενδυτικών τους σχεδίων (επαφές με υπηρεσίες, προωθητικό μάρκετινγκ, δημόσιες σχέσεις με πελάτες). Στο πλαίσιο αυτό και εν είδει παραδείγματος, την ίδια στιγμή που ζευγάρι Αθηναίων, υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, πρώην στελέχη επιχειρήσεων και με καταγωγή από τη Χίο εγκαθίσταται στο νησί για να ασχοληθούν με την μαστιχοπαραγωγή και τον αγροτουρισμό² και προβάλλονται ως υπόδειγμα αγροτικής επιχειρηματικής επιτυχίας, ο τοπικός τύπος αναφέρεται στους «δράκους που παραμονεύουν στο παραμύθι της επιστροφής στην ύπαιθρο». Όπως ο συγγραφέας του εν λόγω άρθρου πολύ εύστοχα συνοψίζει, «το άγχος αναζήτησης εισοδημάτων κρύβει τις αμετάβλητες δυσκολίες εγκατάστασης νέων επαγγελματιών στα χωριά μας», μεταξύ των οποίων ο μικρός γεωργικός κλήρος και η απουσία αρχικού κεφαλαίου επένδυσης και τεχνογνωσίας για την ενασχόληση με τη γεωργία, η γραφειοκρατία για την έναρξη επιχείρησης, η απουσία κοινωνικών υποδομών και το κλείσιμο των σχολείων σε

2 Ενδεικτικά τα ιστολόγια: <http://viewbeyondthefog.blogspot.gr/2012/01/blog-post_10.html>, <<http://www.dimokratianews.gr/content/125/%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B1-%CE%BA%CE%BF%CE%BC%CF%80%CE%B9%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B5%CF%81-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BC%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AF%CF%87%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%87%CE%AF%CE%BF%CF%85>>, και το περιοδικό GEO (Vidal-Naquet 2014). Βλ. επίσης σχετικά Galani-Moutafi, 2013.

απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές που αποτρέπουν την εγκατάσταση νέων ζευγαριών κ.ο.κ. (Politischios, 2012³).

Σε κάθε περίπτωση, τα τελευταία χρόνια διαμορφώνεται ένας νέος διακριτός τύπος αποαστικοποίησης, ο οποίος γενικότερα συνδέεται με την οικονομική κρίση και την ύφεση που πλήττει ιδιαίτερα τις δυτικές οικονομίες (crisis counterurbanisation). Στην περίπτωση αυτή, τα κίνητρα των εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών προς τις αγροτικές περιοχές δεν σχετίζονται τόσο με τον καλύτερο τρόπο ζωής και τις ειδυλλιακές κατασκευές του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος (lifestyle-led in-migration), αλλά κυρίως με προσδοκίες βιοπορισμού και οικονομικών ευκαιριών στην ύπαιθρο (job-led in-migration), εξαιτίας της εντεινόμενης ανεργίας, των οικονομικών αδιεξόδων και της γενικευμένης υποβάθμισης της ποιότητας της αστικής ζωής (κοινωνική και οικονομική αποστέρηση, υποβάθμιση υποδομών και υπηρεσιών). Διαπιστώνεται, εν ολίγοις, ότι και αυτή η ίδια η έννοια του αγροτικού ιδεώδους αναδιαμορφώνεται και εμπλουτίζεται με στοιχεία και προσλήψεις περί αγροτικής ανθεκτικότητας.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, αυτή η επανα-κατασκευή του αγροτικού στη βάση της ανθεκτικότητας που προβάλλει τον αγροτικό χώρο «ως ευκαιρία», υιοθετείται από τους πολιτικούς ως «ένα προσκλητήριο» επιστροφής στην ύπαιθρο και την γεωργική γη (Agronews, 2012). Ο λόγος τους, όμως, δε δείχνει να έχει φιλτραριστεί από την κρίση της γεωργίας, που όπως προαναφέρθηκε, πλήττει τους αγρότες πολύ πριν την πρόσφατη οικονομική κρίση. Μια προϋπάρχουσα κρίση που σχετίζεται με διαρθρωτικά ζητήματα και ρυθμίσεις στο πλαίσιο της ΚΑΠ, καθώς και με τη διεθνοποίηση των αγορών που απαιτούν ολόένα και περισσότερο ανταγωνιστικότητα της γεωργίας, είτε σε όρους παραγωγικών επιδόσεων (σύγχρονες τεχνολογίες, οικονομίες κλίμακας), είτε σε όρους αξιοποίησης ιδιότυπων εδαφικών πόρων (οικονομίες της ποιότητας, αγρο-εδαφικό μοντέλο) (Lozano, 2013). Η συρρίκνωση των γεωργικών εισοδημάτων, οι ανισότητες μεταξύ πεδινών εύφορων και μειονεκτικών περιοχών και μεταξύ μικρών και μεγάλων παραγωγών, η υποαπασχόληση και τα συσσωρευμένα χρέη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων συνθέτουν το πάζλ των επαγγελματικών αδιεξόδων και της ψυχολογικής πίεσης που βιώνουν τις τελευταίες δεκαετίες οι αγρότες. Η εκτατικοποίηση των παραγωγικών συστημάτων, η οικονομική διαφοροποίηση, η ενίσχυση της αξίας της τοπικής παραγωγής και η ανάδειξη του φυσικού περιβάλλοντος, που αποτελούν τους βασικούς μοχλούς για την προσαρμογή και την αναζωογόνηση των αγροτικών περιοχών στο πλαίσιο της αναθεώρησης της

3 Αναφέρει χαρακτηριστικά «... η γη, μισό αιώνα μετά, χερσώθηκε και απαιτεί πολλαπλάσιο κόπο για να μεταρραπεί ξανά σε καλλιεργήσιμη. Είναι τα παχύσαρκα κορμιά μας έτοιμα για μια τέτοια μεταβολή; ... Τα σχολειά έκλεισαν και το παιδί μιας νέας οικογένειας πρέπει να μεταφέρεται καθημερινά στο σχολείο γειτονικού χωριού. Μα και τα ΚΤΕΛ βρίσκονται ένα βήμα πίσω από την κατάρρευση... Να επισκευάσεις το σπίτι του παππού, αλλά οι άδειες κοστίζουν ίσα με ανέργεια οικοδομής στο Κολωνάκι ... ».

ΚΑΠ (Woods, 2011), δημιουργούν μεν ευκαιρίες επένδυσης και δημιουργίας θέσεων απασχόλησης, προϋποθέτουν ωστόσο χρηματοδοτικούς πόρους, κατάρτιση σε νέες επαγγελματικές εξειδικεύσεις και κοινωνικές δεξιότητες. Με αυτά τα δεδομένα, η πρόσφατη χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση επιδεινώνει τις δυσκολίες προσαρμογής/ αναδιάρθρωσης, τόσο για τους μεγάλους αγρότες που χρεώθηκαν προκειμένου να επενδύσουν σε τεχνικό εκσυγχρονισμό καινοτομίες μάρκετινγκ, όσο και για τους μικρούς αγρότες που είναι περισσότερο ευάλωτοι στις διακυμάνσεις των τιμών και στον ανταγωνισμό από εισαγόμενα προϊόντα μεγάλων αγροβιομηχανιών και δικτύων διανομής. Παράλληλα, η οικονομική κρίση συρρικνώνει τις δυνητικές αγορές ιδιότυπων προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής προστιθέμενης αξίας που προέρχονται από διαφοροποιημένες και τοπικά προσδεμένες τεχνολογίες και πρακτικές (προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης τρόφιμα, βιολογική γεωργία, αγροτουρισμός), κ.ά. τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις εσωτερικές αγορές των πληττόμενων χωρών, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας.

Η προσέγγιση λοιπόν του αγροτικού χώρου ως τόπου καταφυγής ή ευκαιριών (απασχόλησης, επένδυσης, αγροτικής επιχειρηματικότητας) για τους αστούς που πλήττονται από την κρίση δείχνει καταρχάς προβληματική, αν προηγουμένως δεν έχουν προβλεφθεί μέτρα –σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο- υποστήριξης των ίδιων των αγροτών να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης που πλήττει την γεωργία (π.χ. προβλήματα χρηματικής ρευστότητας στην αγορά, ψηλό κόστος δανεισμού, αυξανόμενο κόστος παραγωγής) και τις αγροτικές κοινωνίες γενικότερα. Θα πρέπει επίσης να έχουν προβλεφθεί πολιτικές υποδοχής των εισερχόμενων αστών στις αγροτικές περιφέρειες, τόσο σε επίπεδο τεχνικής κατάρτισης και πρόσβασης στη γεωργική γη για όσους ενδιαφέρονται να εγκατασταθούν στη γεωργία, όσο και σε επίπεδο κοινωνικών υποδομών και υπηρεσιών (σχολεία, περίθαλψη, δημόσιες μεταφορές). Ο δημόσιος λόγος, λοιπόν, περί επιστροφής στον αγροτικό χώρο και στην γεωργία ως «ευκαιρία» μπορεί να αποδειχθεί κενός νοήματος, αναπαριστώντας απλά στερεοτυπικές προσλήψεις περί αγροτικής ειδυλλιακότητας, ενισχυμένες από την ανέχεια που δημιουργεί η οικονομική κρίση στα αστικά κέντρα. Όπως, εξάλλου, επισημάνουν οι Folke κ.ά. (2010) στην εργασία τους περί ανθεκτικότητας, οι κρίσεις θα μπορούσαν να είναι παράθυρα ευκαιριών για νεωτερισμούς και καινοτομίες κατά τρόπο που να οδηγούν σε μετασχηματισμούς και προσαρμογές σε νέα πλαίσια. Παράλληλα, όμως, θα πρέπει να εξεταστούν τρόποι ενίσχυσης της ανθεκτικότητας σε μικρότερα και περισσότερο διαχειρίσιμα κοινωνικο-οικολογικά συστήματα συνδυάζοντας εμπειρίες και γνώσεις από πολλαπλές πηγές και κλίμακες.

Στο επόμενο κεφάλαιο διερευνάται –μέσω μιας πολύ σύντομης αναφοράς στην εξέλιξη του γεωργικού τομέα και της οικογενειακής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα μετά το

1980- το πλαίσιο της κρίσης στη γεωργία και στον αγροτικό χώρο που συνδέεται με τις ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, τα πρότυπα κατανάλωσης και τις διεθνείς αλλαγές.

3. ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η διερεύνηση των όψεων της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο δε θα μπορούσε να μη λάβει υπόψη τις δομές και τις δυναμικές της οικογενειακής γεωργίας στην Ελλάδα στο πλαίσιο του μεταπολεμικού εκσυγχρονισμού και των προσαρμογών της στο διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Η ελληνική γεωργία παρά τις σοβαρές εγγειοδιαρθρωτικές αδυναμίες της, με πιο χαρακτηριστικές αυτές του πολύ μικρού μεγέθους της εκμετάλλευσης (μέσο μέγεθος 47 στρ., 2011) και του πολυτεμαχισμού της γεωργικής γης, εκσυγχρονίστηκε και αποτέλεσε σημαντικό μοχλό της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Αυτό οφείλεται εν πολλοίς στην υποστήριξη των μικρών εκμεταλλεύσεων από τις εθνικές πολιτικές γεωργικής ανάπτυξης (όπως δημόσια εγγειοβελτιωτικά έργα, αγροτική πίστη,) αναγνωρίζοντας ότι αποτελούν την ραχοκοκαλιά της ελληνικής γεωργίας⁴. Τη δεκαετία του 1980 (ένταξη στην ΕΟΚ), ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας εντατικοποιήθηκε μέσα στο προνομιακό πλαίσιο των οικονομικών ενισχύσεων και του προστατευτισμού της ΚΑΠ (κυρίως στις εύφορες πεδινές περιοχές), χωρίς να υποτιμάται, βέβαια, ο σημαντικός και διαχρονικός ρόλος της πολυαπασχόλησης του αγροτικού νοικοκυριού στη στήριξη της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης (Γούσιος, 2006; Kassimis και Papadopoulos, 1997; Koutsou κ.ά., 2011). Όμως ο προσανατολισμός περισσότερο στην εισοδηματική λογική είσπραξης επιδοτήσεων (για καταναλωτικούς σκοπούς και τοποθετήσεις εκτός γεωργίας) παρά στην παραγωγική και οικονομική αναδιάρθρωση και στις επενδύσεις, κατέστησε την γεωργία ευάλωτη στο διεθνή ανταγωνισμό (ψηλό κόστος παραγωγής, χαμηλή παραγωγικότητα). Η αθρόα εισροή εργατικού δυναμικού από χώρες της Βαλκανικής και της Ασίας, κατά τη δεκαετία του 1990, επέτρεψε -κατά περίπτωση- την επιβίωση των παραδοσιακών γεωργικών συστημάτων και τη μεγέθυνση και εντατικοποίηση των συστημάτων παραγωγής, στις πεδινές εύφορες περιοχές (Kasimis, 2008; Kasimis κ.ά., 2010), χωρίς συχνά οι παραγωγικές επιλογές να είναι οι βέλτιστες τεχνικοοικονομικά και βιώσιμες προοπτικά στις κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη του φθηνού αγροεργατικού δυναμικού παρέτεινε μέχρι πρότινος τον εφησυχασμό σε μη ανταγωνιστικούς

4 Σχετικά με μια περιεκτική ανάλυση της ιδιαιτερότητας του «ελληνικού μοντέλου» στην πορεία εκσυγχρονισμού και της καπιταλιστικής ενσωμάτωσης βλ. Bika, 2007; Δαμιανάκος, 2002; Gkartziος, 2013; Goussios, 1995; Kassimis και Papadopoulos, 1997.

γεωργοπαραγωγικούς προσανατολισμούς σε σχέση με στρατηγικές αναδιάρθρωσης και προσαρμογής σε νέα δεδομένα αγορών (φιλελευθεροποίηση) και πολιτικών (στροφή προς την εκτατικοποίηση, αγροπεριβαλλοντικά μέτρα). Ο εφησυχασμός αυτός διευκολύνθηκε και από τις αυξανόμενες ευκαιρίες προσοδοφόρας απασχόλησης των αγροτών εκτός γεωργίας που συντέειναν στη βιωσιμότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων: τουρισμός, δεύτερη κατοικία, κατασκευαστικός κλάδος, κ.λπ. στο πλαίσιο της αγροτικής αναδιάρθρωσης και των αυξανόμενων φαινομένων από-γεωργοποίησης της υπαίθρου.

Η τρέχουσα κρίση ανέδειξε με τον πιο εύγλωττο τρόπο το στρεβλό μοντέλο γεωργικής και αγροτικής ανάπτυξης που ακολουθήθηκε από την ένταξη της χώρας στην ΕΕ. Η ανορθολογική διαχείριση των χρηματοδοτικών πόρων του FEOGA, η αναποτελεσματική διαρθρωτική πολιτική που διαχρονικά εφαρμόστηκε από τις ελληνικές κυβερνήσεις, σε συνδυασμό με τη μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων στη γεωργία είχαν ως αποτέλεσμα τις χαμηλές συνολικά επιδόσεις και ανταγωνιστικότητα του πρωτογενούς τομέα (Alpha Bank, 2009; Καρανικόλας και Μαρτίνος, 2011; Kassimis and Papadopoulos 2013; Χύμης, 2013). Η Ελλάδα, χώρα αυτάρκτης στα βασικά είδη διατροφής κατά την είσοδο της στην ΕΟΚ το 1981, σήμερα παρουσιάζει ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο αγροτικών προϊόντων. Ο αγροτικός τομέας σε όλη αυτή τη μακρά πορεία της ευρωπαϊκής θεσμικής και χρηματοδοτικής υποστήριξης δεν κατάφερε να αυξήσει την προστιθέμενη αξία της παραγωγής στο πλαίσιο ούτε του παραγωγιστικού μοντέλου (οικονομίες κλίμακας, μείωση κόστους παραγωγής), ούτε ενός εναλλακτικού αγροεδαφικού μοντέλου (επανασύνδεση της γεωργίας με τους τόπους και τις τοπικές κοινωνίες, ανάδειξη τοπικών ιδιοτυπιών, οικονομίες ποιότητας) (Goussios, 2011; Lozano, 2013). Επιπλέον, αυτή η ίδια η γεωργική δραστηριότητα αποδυναμώθηκε δραματικά στο επίπεδο των τοπικών αγροτικών κοινοτήτων ως επαγγελματική επιλογή και εισοδηματική στόχευση, ως τεχνογνωσία και επενδυμένο κοινωνικό κεφάλαιο, ως αξίες και συμβολισμοί του καθημερινού βίου. Οι λόγοι της διαχρονικής αυτής παρακμής της γεωργίας είναι γνωστοί και καταγεγραμμένοι. Αφορούν στις ανεπάρκειες και αδυναμίες, τόσο στο θεσμικό πλαίσιο και στις δημόσιες δομές στήριξης από τους αρμόδιους φορείς, εθνικοί και περιφερειακοί (εκπαίδευση κατάρτιση αγροτών, γεωργικές εφαρμογές και συμβουλευτική κ.ο.κ.), όσο και στην επαγγελματική και συνδικαλιστική οργάνωση των αγροτών (συνεταιρισμοί, σύλλογοι, κ.ο.κ.). Σχετίζονται, επίσης, με τα συστήματα πολιτικής πατρωνείας, την κρατική γραφειοκρατία και τον τρόπο εφαρμογής «από τα πάνω» της αγροτικής πολιτικής σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Ανθοπούλου κ.ά., 2013; Bika, 2007; Gkartziotis, 2013; Δαμιανάκος, 2002; Kassimis and Papadopoulos, 2013; Κριμπάς και Λουλούδης, 2008; Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999).

Παράλληλα, όμως, η κρίση ανέδειξε και το συνολικά στρεβλό τρόπο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας υπέρ του τριτογενούς τομέα. Υπηρεσίες και μισθωτή εργασία, κατά

προτίμηση στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, αποτελούσαν μέχρι πολύ πρόσφατα το δέλεαρ εξόδου από την γεωργία και τον αγροτικό χώρο. Αυτό ίσχυε ακόμα και για εκείνες τις αγροτικές οικογένειες που διέθεταν σημαντική γεωργική γη και σύγχρονο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, ικανά να εξασφαλίσουν αξιόλογα και συγκρίσιμα -αν όχι υψηλότερα εισοδήματα- στους διαδόχους της γεωργικής εκμετάλλευσης σε σχέση με μια ανειδίκευτη θέση μισθωτής εργασίας στο αστικό κέντρο (Goussios, 2011). Το συγκεκριμένο πρότυπο ανάπτυξης (τριτογενής τομέας και κατανάλωση μέσω δανεισμού εις βάρος παραγωγικών επενδύσεων) θεωρούσε τη συρρίκνωση της συμμετοχής του πρωτογενούς τομέα στην απασχόληση και το σχηματισμό του ΑΕΠ «ως σημάδι ωρίμανσης της ελληνικής οικονομίας, η οποία απεκδυόταν το παραδοσιακό ‘παλαιομοδίτικο’ πρότυπο και ομοίαζε περισσότερο προς τις ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσεως» (Χύμης, 2013).

Από την άλλη πλευρά, η κρίση της μισθωτής εργασίας στις πόλεις (περικοπές μισθών και συντάξεων, επισφάλεια εργασιακών σχέσεων, κ.ο.κ.) και οι αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις σε επιχειρηματικούς και εμπορικούς κλάδους αποδόμησαν όλο το πρότυπο μετασχηματισμού της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας (αστυφιλία, μισθωτή εργασία, μεταπρατισμός), ενισχύοντας τις προϋπάρχουσες τάσεις αποαστικοποίησης. Χωρίς ακόμα να υπάρχουν διαθέσιμα εξειδικευμένα στατιστικά στοιχεία που να ταυτοποιούν και ν’ αξιολογούν τις ροές από και προς τον αγροτικό χώρο (ακριβή μεγέθη καθαρής μετανάστευσης και κοινωνική και επαγγελματική σύνθεση του μετατοπιζόμενου πληθυσμού), ούτε εμπειρικές έρευνες που να αναλύουν τα φαινόμενα της συνδεόμενης με την κρίση αποαστικοποίησης ως «βίωμα του εισέχεσθαι στον αγροτικό χώρο» (και όχι ως «κίνητρα εξόδου από την πόλη»), η ρητορική των μέσων επικοινωνίας και άλλων διαμορφωτών κοινής γνώμης «περί επιστροφής στη γη» φαίνεται να προτρέπει συχνά της πραγματικότητας. Πλήθος δημοσιευμάτων στον ελληνικό και διεθνή έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο προβάλλουν «επιτυχημένες» ιστορίες αστών που μετακινούνται στις αγροτικές περιοχές κάνοντας ένα νέο ξεκίνημα στον αγροτικό τομέα (δυναμικές καλλιέργειες, μεταποίηση τοπικών προϊόντων, αγροτική επιχειρηματικότητα, συνέχιση της οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης κάποιου ηλικιωμένου συγγενή κ.λπ.)⁵. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, ο αγροτικός χώρος αναδεικνύεται μέσω μιας εξιδανικευμένης και στεροτυπικής εικόνας ως ένας «υποσχόμενος τόπος» ανθεκτικότητας, αν όχι ενός νέου ξεκινήματος ζωής με προοπτικές.

5 βλ. ενδεικτικά επίσης Καθημερινή, 2011; Courrier International, 2011; Guardian, 2011; Les Echos, 2011.

4. Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΠΕΡΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΓΗ

Στην κατεύθυνση της παραπάνω προβληματικής, η καταγεγραμμένη από την ΕΛ.ΣΤΑΤ. αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα (κατά 33.000 άτομα ή 7%) κατά τη διετία 2008-2010, συνδέθηκε από ορισμένους αναλυτές με φαινόμενα επιστροφής στη γεωργία, τόσο από επιστρέφοντες από εξω-γεωργικές απασχολήσεις αγρότες, όσο και από νεοεισερχόμενους στην ύπαιθρο αστούς (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2011). Οι προσεγγίσεις αυτές δείχνουν σχετικά επιφανειακές, εφόσον δεν εμβαθύνουν την ανάλυση σε σχέση με επιμέρους κατηγορίες εργαζομένων στην γεωργία (εργοδότες/ αυτοαπασχολούμενοι, μισθωτοί/ αγρεργάτες, συμβοηθούντα/ μη αμειβόμενα οικογενειακά μέλη, κ.λπ.), με ενδοαγροτικές μετακινήσεις ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού (π.χ. από τον υπό κατάρρευση κατασκευαστικό κλάδο στον γεωργικό), με ενδοοικογενειακές διευθετήσεις της γεωργικής εκμετάλλευσης (εικονική κατάτμηση της εκμετάλλευσης σε μέλη της οικογένειας, όπως σύζυγο και τέκνα για επιδοματικούς είτε φορολογικούς λόγους), με τη νομιμοποίηση αλλοδαπών χωρίς δημόσια έγγραφα μεταναστών και επομένως καταγραφή αγρεργατικού δυναμικού χωρίς πραγματική αύξηση της απασχόλησης (Agronews 2012; Koutsou κ.ά., 2013). Στη συνέχεια διαπιστώνεται ότι κατά την περίοδο 2010-2012, σε πλήρη εξέλιξη δηλαδή των επιπτώσεων της κρίσης, υφίσταται σημαντικότερη αριθμητικά απώλεια θέσεων στον αγροτικό τομέα (58.300 θέσεις), ωστόσο μικρότερη σε σχέση με τους λοιπούς τομείς της οικονομίας, όπως στις κατασκευές, τη μεταποίηση και το εμπόριο (Agronews, 2013), γεγονός που επιβεβαιώνει την σχετική ανθεκτικότητα του αγροτικού χώρου και της γεωργίας στους κλυδωνισμούς της κρίσης. Προφανώς, οι πιο πάνω προσεγγίσεις βασίζονται σε καθαρά στατιστικές αναλύσεις που εστιάζουν στο αριθμητικό ισοζύγιο της καθαρής μετανάστευσης προς τις αγροτικές περιοχές και οι οποίες αντιμετωπίζουν τους εσωτερικούς μετανάστες στον αγροτικό χώρο και τη γεωργία ως μια αδιαφοροποίητη κοινωνική ομάδα. Αρκούν όμως, τα συγκεντρωτικά στατιστικά αποτελέσματα που δηλώνουν αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα, και μάλιστα σε μικρές χρονικές περιόδους αναφοράς, για να γενικεύσουμε ότι υπάρχει ρεύμα επιστροφής στην ύπαιθρο και την γεωργική γη; Μια τέτοια ποσοτική προσέγγιση εμπεριέχει τον κίνδυνο συγκάλυψης της συνθετότητας των μετακινήσεων στο εσωτερικό των αγροτικών περιοχών, όπως επίσης και τις ενδοκλαδικές μετακινήσεις των εργαζομένων, ιδιαίτερα της ανειδίκευτης εργασίας (Milbourne, 2007). Πιθανά να συγκαλύπτει και τις ροές αγροτικής εξόδου που εξακολουθούν να υφίστανται στις αγροτικές περιοχές. Όμοια, οι γενικευμένες ερμηνείες των συγκεντρωτικών κατά μεγάλες κατηγορίες στατιστικών συγκαλύπτουν φαινόμενα ανεργίας και υποαπασχόλησης στον αγροτικό χώρο, όπως για παράδειγμα, μέσω της παραμονής νέων (δυσνητικών διαδόχων) στην οικογενειακή γεωργία

προκειμένου να εξασφαλίσουν κάτω από την οικογενειακή στέγη ένα μικρό εισόδημα και δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης και περίθαλψης.

Παράλληλα και στην κατεύθυνση του δημόσιου λόγου περί «επιστροφής στη γη» και της κοινωνικής κατασκευής της συνδεδεμένης με την κρίση αποαστικοποίησης, εντάσσεται και η αναπαραγωγή από τα μέσα ενημέρωσης των αποτελεσμάτων έρευνας με θέμα «Επιστροφή στην ύπαιθρο. Εργασία και Ποιότητα Ζωής» (τηλεφωνική δημοσκόπηση, δείγμα 1.286 άτομα), που πραγματοποιήθηκε το 2012 σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη για λογαριασμό του Οργανισμού ΕΛΓΟ-Δήμητρα (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων) (Agronews, 2012). Οι περισσότεροι των ερωτηθέντων (68%) έχουν σκεφθεί να επιστρέψουν στην επαρχία, ενώ το Υπουργείο, κάνοντας αναγωγή των στατιστικών στοιχείων, τους ανεβάζει σε 1,5 εκατομμύριο κατοίκους των δύο πόλεων. Ως κίνητρα εξόδου από τη μεγάλη πόλη δηλώνουν πρωτίστως το πλαίσιο ζωής και δευτερευόντως την οικονομική κρίση (καλύτερη ποιότητα ζωής, 88%· χαλαροί ρυθμοί ζωής, 80%· χαμηλότερο κόστος διαβίωσης, 77%· πιο ανθρώπινες σχέσεις, 68%). Ένα υψηλό ποσοστό από αυτούς θέλει να απασχοληθεί στον αγροτικό τομέα, όμως οι περισσότεροι (52%) δηλώνουν ότι θα αναζητήσουν απασχόληση σε άλλους τομείς, όπως στον τουρισμό- πολιτισμό, το εμπόριο, τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, την εκπαίδευση, τις κατασκευές, την αγορά ακινήτων. Με άλλα λόγια, προτίθενται να απασχοληθούν σε επαγγελματικά πεδία ίδια του αστικού περιβάλλοντος, ενώ η όποια μετακίνηση τους στην επαρχία δείχνει να επηρεάζεται από φιλο-αγροτικές αντιλήψεις της αγροτικής ζωής στον αντίποδα των αντι-αστικών αντιλήψεων της αστικής ζωής (Mitchell, 2004). Πρόκειται μάλλον για μια «φαντασική επιστροφή» στον αγροτικό χώρο στο πλαίσιο μιας «μετανάστευσης με προσδοκίες» (Woods, 2011: 164), όπου η ελκυστικότητα του αγροτικού είναι ένας από τους πολλούς παράγοντες μιας «απόφασης πολλαπλών σταδίων» για επιστροφή στην ύπαιθρο (Milbourne, 2007). Σε κάθε περίπτωση, αυτό που μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε με βάση τα στατιστικά στοιχεία και τα διάφορα δημοσιεύματα του τύπου είναι ότι ο αγροτικός χώρος παρουσιάζει καταρχάς σχετική ανθεκτικότητα σε περιόδους κρίσης και οικονομικής ύφεσης (Duquenne, 2014).

Ωστόσο, αυτοί που επιστρέφουν ή για πρώτη φορά εγκαθίστανται στην γεωργία, ποιες πραγματικότητες αντιμετωπίζουν (εργασιακές, κοινωνικές πολιτισμικές, οικονομικές) στο πλαίσιο του τοπικού; Με άλλα λόγια, υπό ποιες συνθήκες και με τι τίμημα μετακινούνται στην ύπαιθρο; Πρόκειται, πράγματι, για μετακινήσεις που συμβάλλουν στην κοινωνική και οικονομική αναζωογόνηση του αγροτικού χώρου ή μήπως για αφανείς μορφές προλεταριοποίησης των εισερχόμενων στον αγροτικό χώρο αστών; Μεμονωμένα και επιλεκτικά προβλεβημένα επιτυχημένα παραδείγματα αστών που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο προΐουσης της κρίσης αρκούν ώστε να γενικεύσουμε ότι οι αγροτικές περιοχές

προσφέρουν λύσεις στα εργασιακά και οικονομικά αδιέξοδα των μεγάλων πόλεων; Πόσα άραγε είναι τα αποτυχημένα παραδείγματα αστών, που μετά από κάποιες απόπειρες εγκατάστασης και έναρξης επαγγέλματος σε αγροτική περιοχή, επέστρεψαν και πάλι στην πόλη;

Εμπειρική έρευνα⁶ σχετικά με το βίωμα της κρίσης στον αγροτικό χώρο κατέγραψε πολλαπλές και συχνά αθέατες όψεις και επιπτώσεις της κρίσης και της αποστέρησης των κοινωνικών υποκειμένων, τόσο στο πλαίσιο της εργασίας σε ατομικό και οικογενειακό επίπεδο, όσο και σε αυτό των κοινωνικών τους σχέσεων και των πολιτισμικών τους αναγκών στην ευρύτερη δυναμική της αγροτικής αναδιάρθρωσης (Ανθοπούλου κ.ά., 2013). Κουβαλώντας στις αποσκευές τους την εργασιακή εμπειρία και την κουλτούρα της πόλης, καθώς και μια ιδεοτυπική συχνά εικόνα του χωριού, αυτοί που επιχειρούν ένα νέο ξεκίνημα στην ύπαιθρο δυσκολεύονται να ενσωματωθούν στις τοπικές αγορές εργασίας και να προσαρμοστούν σε κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικούς κώδικες των αγροτικών κοινωνιών υποδοχής. Οι δυσκολίες αυτές επιδεινώνονται από την παντελή απουσία πολιτικών υποδοχής και εγκατάστασης εισερχόμενων από την πόλη αστών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Στο επόμενο κεφάλαιο, τα πιο πάνω ζητήματα της αγροτικής ανθεκτικότητας και της επιστροφής διερευνώνται περαιτέρω σε συνέχεια της προαναφερθείσας έρευνας σχετικά με το βίωμα της κρίσης στον αγροτικό χώρο και ειδικότερα σε μια ορεινή τουριστική περιοχή. Τα βασικά ερωτήματα που τίθενται αφορούν στα κίνητρα και τις επαγγελματικές προθέσεις των αστών που επιθυμούν να επιστρέψουν στον αγροτικό χώρο υπό τις παρούσες συνθήκες της κρίσης. Συνάδουν μ' ένα πραγματικό ενδιαφέρον επιστροφής στη γεωργική γη και εγκατάστασης στη γεωργία ή μήπως με μια φαντασική επιστροφή στις αγροτικές αξίες και σε πιο ανθρώπινες συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο στον αντίποδα της πόλης (εντεινόμενη υποβάθμιση ζωής και εργασιακή επισφάλεια).

6 Η συγκεκριμένη επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρύτερου δι-ιδρυματικού Ερευνητικού Προγράμματος «Το βίωμα της κρίσης στον αγροτικό χώρο. Κοινωνικο-πολιτισμικά διακυβεύματα, ταυτότητες και στρατηγικές επιβίωσης των νοικοκυριών», με τη συνεργασία του Παντείου Πανεπιστημίου- Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (επιστ.υπεύθ. Θ.Ανθοπούλου), του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (επιστ.υπεύθ. Μ.Πέτρου) και της Ακαδημίας Αθηνών- Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας (επιστ. υπεύθ. Νίκος Καμπέρης), 2012-2014.

5. ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ. ΜΕΛΕΤΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗΣ ΣΕ ΜΙΑ ΟΡΕΙΝΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

5.1. Περιοχή έρευνας και μεθοδολογία

Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ορεινή και οικονομικά αναπτυγμένη περιοχή του Νομού Φωκίδας και, συγκεκριμένα, σε τουριστικό θέρετρο του Δήμου Δελφών. Τα τελευταία χρόνια, και συγκεκριμένα το διάστημα 2000 με 2008, η περιοχή γνώρισε ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη, άμεσα συνυφασμένη με τη λειτουργία του χιονοδρομικού κέντρου της Αράχovas. Η κοντινή απόσταση από τον πλέον φημισμένο χειμερινό τόπο προορισμού, αλλά και η σχετικά κοντινή απόσταση από την Αθήνα, σε συνδυασμό με το ιδιαίτερο φυσικό κάλλος της ευρύτερης περιοχής αποτέλεσαν τα βασικά κίνητρα αύξησης της επισκεψιμότητας και της εποχικής διαμονής αστικών πληθυσμών. Μέσα σε λίγα μόλις χρόνια, η παραγωγική βάση της περιοχής υφίσταται μετασχηματισμούς και ο κατά κύριο λόγο αγροτοκτηνοτροφικός της χαρακτήρας σταδιακά υποχωρεί σε όφελος του τομέα των υπηρεσιών. Ανοίγουν ξενώνες, καταστήματα εστίασης, νυχτερινής διασκέδασης, ενώ αυξάνεται ραγδαία η ζήτηση για πώληση αγροτικής γης προς δόμηση εξοχικών κατοικιών από κατοίκους της Αθήνας. Το νέο ευοίωνο οικονομικό περιβάλλον που διαμορφώνεται συντελεί, όχι μόνο στη ενεργοποίηση αρκετών μόνιμων κατοίκων σε νέες μορφές επαγγελματικής δραστηριότητας (εργολάβοι, μεσίτες, ξενοδόχοι, ιδιοκτήτες καφέ-μπαρ), αλλά και στην προσέλκυση αστών, που έλκουν καταγωγή από την περιοχή προκειμένου είτε να εμπλακούν επιχειρηματικά αξιοποιώντας τις οικονομικές ευκαιρίες που προκύπτουν, είτε να συνδράμουν στην οικογενειακή επιχείρηση.

Η έρευνα που διεξήχθη στην περιοχή ανέδειξε τρεις κεντρικές κατηγορίες κοινωνικών δρώντων: α) εκείνους τους γηγενείς που δεν έφυγαν ποτέ από τον τόπο τους (αγροτοκτηνοτρόφοι, τεχνίτες, κ.ά.), αλλά παρέμειναν σε αυτόν επενδύοντας στον τομέα των υπηρεσιών (εστίαση, τουρισμός, κ.λπ.), β) εκείνοι που ποτέ δεν έζησαν στην περιοχή, αλλά έλκουν την καταγωγή τους από αυτήν και σήμερα επιστρέφουν εκεί ως εσωτερικοί μετανάστες, και γ) οι παλλινοστήσαντες, που έφυγαν κάποτε για την πόλη και σήμερα επιστρέφουν στην περιοχή λόγω της κρίσης της μισθωτής εργασίας στα αστικά κέντρα. Τα ερευνητικά δεδομένα που αναλύονται στο παρόν άρθρο προέκυψαν από ποιοτική -κατά κύριο λόγο- επιτόπια έρευνα με έμφαση στη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και διεξήχθη σε δύο χρονικές περιόδους (Ιανουάριο – Φεβρουάριο του 2014 και Μάιο – Ιούνιο του 2014). Διενεργήθηκαν ατομικές ανοιχτές συνεντεύξεις και ημι-δομημένες συνεντεύξεις βάθους, καθώς και ελεύθερες ατομικές ή ομαδικές συνομιλίες με τους κοινωνικούς δρώντες. Πραγματοποιήθηκαν συνολικά 30 συνεντεύξεις κατανομημένες με τρόπο που ν'

αντιπροσωπεύονται και οι τρεις παραπάνω κεντρικές κατηγορίες κοινωνικών δράσεων, οι οποίοι αναζητήθηκαν και εντοπίστηκαν μέσω πληροφορητών κλειδιά (Πρόεδρος και γραμματέας κοινότητας, μέλη αγροτικού και περιβαλλοντικού συλλόγου, κ.ά.) με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας.

5.2. Τα εμπειρικά ευρήματα

Μετά από μια δεκαετία οικονομικής ευφορίας και έντονης οικιστικής ανάπτυξης, η κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα στην περιοχή αλλάζει άρδην με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2009. Οι επισκέπτες του χειμώνα περιορίζουν κατά πολύ τις μετακινήσεις τους και όποτε αυτές προκύπτουν είναι μονοήμερες, χωρίς διανυκτερεύσεις, οι ξενώνες αρχίζουν να υπολειπούνται, η αγορά ακινήτων και η οικοδομική δραστηριότητα παγώνουν, καταστήματα εστίασης κλείνουν. Πέντε χρόνια μετά την έναρξη της κρίσης, οι περισσότεροι κάτοικοι βρίσκονται σ' έναν βαθύ προβληματισμό για την οικονομική τους επιβίωση. Κάποιοι, όπως ο Χρήστος, πρώην αγροτοκτηνοτρόφος και πρόσφατα ιδιοκτήτης καφέ και μεσίτης, αντιμετωπίζει το φάσμα του επιχειρηματικού του αδιεξόδου, αλλά και τη δυσκολία επιστροφής στον πρωτογενή τομέα:

«Ποιος να το περίμενε ότι θα φτάναμε ως εδώ. Κάθε μέρα και χειρότερα. Η δουλειά στο μαγαζί όλο και λιγοστεύει. Σκέφτομαι να ξανασχοληθώ με τα χωράφια, αλλά είναι δύσκολο γιατί τα έχω παρατημένα χρόνια. Άντε να καλλιεργήσεις πάλι, άντε να βρεις αγορές, να βρεις εμπόρους. Και σε τι τιμή να πουλήσεις; Βλέπω και αυτούς που δεν παράτησαν τα χωράφια το ζόρι που τραβάνε γιατί έχουν κοπεί οι επιδοτήσεις, αυξήθηκαν τα πετρέλαια, τα λιπάσματα, τα εφόδια. Δύσκολα, δύσκολα».

Αλλά και για εκείνους τους κατοίκους της πόλης που βίωσαν πρόσφατα την οικονομική κρίση και την ανεργία στ' αστικά κέντρα και αποφάσισαν να επιστρέψουν, ευελπιστώντας σε μια προσοδοφόρα ενασχόληση με τη γεωργία, οι προσδοκίες τους γρήγορα διαφεύστηκαν. Στα κίνητρα επιστροφής τους, ανεξάρτητα από την κρίση της αστικής απασχόλησης, φαίνεται να συμπεριλαμβάνονται και ισχυρά εδραιωμένες στερεοτυπικές αντιλήψεις περί ελκυστικών οικονομικών ευκαιριών στην ύπαιθρο. Η Μαρία, γεννημένη στην Αθήνα με καταγωγή από την περιοχή και πετυχημένη επαγγελματίας στο χώρο της κομμωτικής, βίωσε τα πρόσφατα αδιέξοδα της ανεργίας στην πόλη και σήμερα αντιμετωπίζει τις δυσκολίες επιστροφής και εγκατάστασης στον τόπο καταγωγής της:

«Στην Αθήνα εργαζόμουν σ' ένα διάσημο οίκο κομμωτικής και είχα μια πολύ πετυχημένη καριέρα. Δουλεύαμε 8 κοπέλες, όταν λόγω της κρίσης άρχισαν οι απολύσεις. Ήμουν η τελευταία που έφυγα. Για 7 μήνες έψαχνα για άλλη δουλειά, αλλά μάταια. Αποφάσισα μαζί με τον αρραβωνιαστικό μου, που και εκείνος είχε μείνει χωρίς δουλειά, να επιστρέψουμε πίσω στο χωριό μου και να κάνουμε κάτι δικό μας στη γεωργία. Μείναμε

προσωρινά μαζί με τους γονείς μου. Για μήνες ψάχναμε όλα αυτά που ακούμε κατά καιρούς, αρωματικά φυτά, σαλιγκάρια, τρούφες, δεν αφήσαμε τίποτα. Το συμπέρασμα; Όλα είναι φούμαρα, αφού για να ξεκινήσεις χρειάζεσαι το λιγότερο 20.000 ευρώ. Την επιδότηση να μην ξέρεις πότε θα έρθει. Και τις αποδόσεις να σου έρθουν μετά από 5 χρόνια. Κατάλαβα λοιπόν, ότι αυτοί που το κάνουν και τους δείχνει η τηλεόραση πολύ απλά έχουν ήδη κεφάλαια».

Η Μαρία διατρέχεται από σκεπτικισμό και απογοήτευση μπροστά στη διάψευση των προσδοκιών τους και την επερχόμενη υποβάθμιση της ζωής τους στον τόπο επιστροφής. Και συνεχίζει:

«Είχαμε φτάσει στα όριά μας, αφού τα λίγα χρήματα που είχαμε στην άκρη τελείωσαν. Εγκαταλείψαμε κάθε ιδέα για επιστροφή στη γεωργία. Ευτυχώς, ο αρραβωνιαστικός μου βρήκε δουλειά σε ένα λατομείο της περιοχής και εγώ σε μια ταβέρνα στο χωριό και κάνω κανένα μεροκάματο κομμωτικής σε σπίτια. Όσο για τη διαμονή στους γονείς μου; Ουδέν μονιμότερο του προσωρινού. Επέστρεψα στην ίδια κατάσταση που ήμουν πριν 15 χρόνια. Και έχεις και τις παρατηρήσεις τους, για το τι πρέπει να φορέσεις άμα βγεις έξω. Γιατί εδώ δεν είναι Αθήνα, είναι χωριό όπως λένε. Έχουμε και αυτά να υπολογίσουμε».

Αντίστοιχο οδοιπορικό ζωής με αυτό της Μαρίας είναι του Σταύρου, ο οποίος αποφάσισε με τους γονείς του και τον αδερφό του να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους και να επενδύσουν στην ύπαιθρο.

«Εργαζόμουν για χρόνια στο κέντρο της Αθήνας ως ηλεκτρονικός, ώσπου έκλεισε λόγω της κρίσης και έμεινα άνεργος. Οι γονείς μου είχαν μόλις συνταξιοδοτηθεί και αποφασίσαμε να επιστρέψουμε οικογενειακώς στο χωριό.... Θα 'χτιζα παραδοσιακό πέτρινο ξενώνα σε ένα οικογενειακό κτήμα και οι δικοί μου με τον αδερφό μου θα βοηθούσαν στην επιχείρηση. Τότε, υπήρχαν ευκαιρίες γιατί είχαμε πολύ τουρισμό λόγω του χιονοδρομικού. Τα είχαμε όλα ετοιμάσει, έγγραφα, δικαιολογητικά, άδειες ... και μια εβδομάδα πριν τα καταθέσουμε στην τράπεζα για να πάρουμε δάνειο, ακούω τον Παπανδρέου από το Καστελόριζο να κάνει τις δηλώσεις που μας έβαλαν στο μνημόνιο. Το κατάλαβα αμέσως. Κάναμε οικογενειακό συμβούλιο και αποφασίσαμε να μην προχωρήσουμε. Ευτυχώς γιατί θα χάναμε τα λεφτά μας. Κάτι όμως έπρεπε να κάνω. Έτσι, άνοιξα ένα μικρό μαγαζάκι με ηλεκτρονικά και επισκευάζω κομπιούτερ και τηλεοράσεις. Ευτυχώς, τα έξοδα του μαγαζιού βγαίνουν. Αλλά μόνο αυτά. Ο αδερφός μου επέστρεψε στην Αθήνα και ψάχνει για δουλειά, εκεί έχει περισσότερες εναλλακτικές να ψάξει. Αλλά τι εναλλακτικές; Ακόμα ψάχνει. Όσο για εμένα; Εδώ, παγιδευμένος να μένω μαζί με τους γονείς μου και να ζω από τις συντάξεις τους. Και αυτά στα χωριά τα σχολιάζουν. Γύρισε και τον ζουν οι γονείς λένε».

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι η επιλογή ορισμένων να επιστρέψουν και να επενδύσουν στην ύπαιθρο σε αρκετές περιπτώσεις καταλήγει σε

μια ματαίωση των όποιων φαντασιακών επιχειρηματικών τους σχεδίων, συνοδευόμενη από ένα ισχυρό και συνάμα οδυνηρό κλονισμό της προσωπικής τους ταυτότητας. Υπό την πίεση της οικονομικής στενότητας και των επαγγελματικών αδιεξόδων που βιώνουν στην ύπαιθρο, η επιστροφή στην πόλη φαντάζει ως η μόνη διέξοδος. Ο Γιώργος ανήκει σε αυτήν την κατηγορία που βίωσαν την ρευστότητα ενσωμάτωσης στον αγροτικό χώρο και επέστρεψε και πάλι στην Αθήνα.

«Είχαμε πάρει απόφαση με τη γυναίκα μου να γυρίσουμε και να μείνουμε μόνιμα στο χωριό. Είχα από τον πατέρα μου ένα μικρό μαγαζί κοντά στην πλατεία και είπα να το ανακαινίσω. Με όνειρα, με κέφι, με δουλειά και αρκετά χρήματα έφτιαξα ένα πολύ ωραίο μεζεδοπωλείο. Προοπτικές υπήρχαν πολλές. Ότι και ν' άνοιγες πριν την κρίση έπιανε. Οι Αθηναίοι ερχόντουσαν μπουλούκια και από τιμές δεν ρωτούσαν, δεν τους ενδιέφεραν. Υπήρχε πολύ χρήμα ρε παιδί μου. Τα 4Χ4 κάνανε παρέλαση στο χωριό. Κάνει μπαμ η κρίση και ξαφνικά σταματάνε όλα. Κράτησα το μαγαζί όσο άντεξα, αλλά βλέπεις είχαν ανοίξει πάρα πολλά και δουλειά δεν υπήρχε πια. Το έκλεισα και επιστρέψαμε στην Αθήνα. Εντάξει, κάπου δεν νιώθεις καλά με την αποτυχία. Είναι και ζήτημα τιμής. Έκανα απόπειρα μήπως αξιοποιήσω τον εξοπλισμό, τραπέζια, ψυγεία, κουζίνες κ.λπ. και άνοιγα κάποιο μικρό καφέ στην Αθήνα, αλλά δεν... Τελικά επέστρεψα στο φωτοτυπικό που δούλευα ως υπάλληλος. Και πάλι καλά που με πήραν».

Αυτοί που επιστρέφουν εν μέσω ανεργίας και έντονης εργασιακής ανασφάλειας στην πόλη δυσκολεύονται να ενσωματωθούν στις τοπικές αγροτικές κοινωνίες, τόσο κοινωνικοπολιτισμικά (τοπικά συστήματα αξιών), όσο και από πλευράς απασχόλησης (δομή τοπικών αγορών εργασίας). Ακόμα και αν αξιοποιούν οικογενειακή κατοικία και γεωργική γη, δεν καταφέρνουν συχνά να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά είτε στη βάση του επαγγέλματος που φέρουν από την πόλη, είτε καινοτομώντας στην προοπτική μιας νέας απασχόλησης ή αναπτύσσοντας βιώσιμες αγροτικές επιχειρήσεις παρακινούμενοι από τα προβαλλόμενα επιτυχημένα παραδείγματα. Η ακύρωση των επενδυτικών τους επιδιώξεων και προσδοκιών δεν οφείλεται πάντα σε προσωπικούς και πιθανά κακούς υπολογισμούς ή ενθουσιώδεις επιρροές, καθώς στην ίδια εμπειρική έρευνα καταγράφονται η απουσία πολιτικών υποδοχής στην ύπαιθρο των εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών που επιθυμούν να εγκατασταθούν και να δραστηριοποιηθούν στον αγροτικό χώρο, καθώς και η ανεπάρκεια πολιτικών υποστήριξης και συνοδείας επενδυτικών σχεδίων στον πρωτογενή τομέα.

Αλλά και στην περίπτωση επιστροφής στον τόπο καταγωγής, η συνύπαρξη με γονείς (ή πεθερικά) στο σπίτι και την ευρύτερη οικογενειακή αγροτική επιχείρηση -που αποτελούν θεωρητικά τον πλέον ασφαλή οικονομικά τρόπο στο πλαίσιο της στρατηγικής επανάκαμψης από την κρίση- ενώ σώζουν προσωρινά από την ανεργία ή την

υποαπασχόληση των πόλεων, μπορεί να υποκρύπτουν νέες μορφές προλεταριοποίησης στην ύπαιθρο και αίσθηση αποκλεισμού από τις τοπικές κοινωνίες μέσω του στιγματισμού ως «αποτυχημένου της πόλης» στα τοπικά αξιακά συστήματα. Από την άλλη, είναι αξιοσημείωτο ότι το μεγάλο αστικό κέντρο φαίνεται πως, παρόλη την μεγάλη οικονομική κρίση και την κρίση της αστικής απασχόλησης, εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαίνοντα ρόλο στις επιλογές των μετακινούμενων ως ένας «άλλος» ή «νέος τόπος» καταφυγής και αναζήτησης επαγγελματικών διεξόδων έπειτα από αποτυχημένες απόπειρες επανόδου τους στην ύπαιθρο. Ένας τόπος καταφυγής που μπορεί δυνητικά να προσφέρει -όπως οι ίδιοι υποστηρίζουν- περισσότερες εναλλακτικές δυνατότητες επαγγελματικής αναζήτησης, που όμως στην πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από αντίστοιχες διαδικασίες επανα-προλεταριοποίησης για τους κοινωνικούς δρώντες. Εν τέλει, στις οποιοσδήποτε προθέσεις και αποφάσεις επιστροφής των μετακινούμενων, είτε στην ύπαιθρο είτε στην πόλη, περισσότερο κυρίαρχες παραμένουν στις συνειδήσεις τους ειδυλιακές, φανταστικές ή πραγματικές και ενίοτε ιδεατές εικόνες αστικών ή αγροτικών τόπων και τρόπων ζωής, παρά αυτές καθ' αυτές οι κοινωνικοοικονομικές δομές και οι συνθήκες διαβίωσης στην ύπαιθρο ή στο αστικό κέντρο.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πρόσφατη οικονομική κρίση στην Ελλάδα εντείνει τη δημόσια συζήτηση περί ανθεκτικότητας του αγροτικού χώρου και επιστροφής στην ύπαιθρο και τη γεωργική γη μέσω, κυρίως, μιας στερεοτυπικής εξιδανικευμένης πρόσληψης της υπαίθρου (πλαίσιο ζωής, ευκαιρίες απασχόλησης). παρά μιας ρεαλιστικής αποτίμησης των συνθηκών ζωής και των δυνατοτήτων ενός νέου ξεκινήματος σε αυτήν. Πράγματι, η κρίση ανέδειξε μεταξύ άλλων και τη στρεβλή -και χωρίς μακροπρόθεσμο στρατηγικό σχεδιασμό σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο- ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα και των συναφών κλάδων της μεταποίησης και των υπηρεσιών. Ο αγροτικός κόσμος ήδη βίωνε την κρίση, τόσο ως παραγωγικά αδιέξοδα και χαμηλή ανταγωνιστικότητα της γεωργίας στις διεθνείς αγορές, όσο και ως απουσία ενός εναλλακτικού αγροεδαφικού οράματος προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής οικογενειακής εκμετάλλευσης (μικρό μέγεθος, πολυδραστηριότητα), του μεσογειακού φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος (ιδιότυποι πόροι, ποικιλότητα) και των περιφερειακών και τοπικών πλεονεκτημάτων (διακριτότητα, ταυτότητα). Ως εκ τούτου, η κρίση στον αγροτικό χώρο, η οποία συνήθως αποσιωπάται στον δημόσιο λόγο περί του αγροτικού «ως τόπου καταφυγής και ευκαιριών», δεν φέρει τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής οικονομικής ή παραγωγικής κρίσης, αλλά αποτελεί ένα σύνθετο και πολυσχιδές φαινόμενο. Κατ' επέκταση, τα βιώματα των ατόμων που πλήττονται από την κρίση στην ύπαιθρο και στην πόλη φέρουν τα δικά τους ιδιαίτερα

χαρακτηριστικά, τα οποία διαμορφώνουν διαφορετικές αφηγήσεις για την αγροτική ανθεκτικότητα. Οι προσωπικές αυτές αφηγήσεις για να κατανοηθούν και να ερμηνευθούν θα πρέπει να εξεταστούν σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτισμικά και οικονομικά πλαίσια.

Από αυτή την άποψη, η εγγενής ετερογένεια και πολλαπλότητα των αγροτικών περιοχών, των κοινωνικών ομάδων και των μορφών παραγωγής δεν επιτρέπουν μια γενίκευση περί φαινομένων επιστροφής στην ύπαιθρο και τη γεωργία στη βάση και μόνο του αριθμητικού ισοζυγίου καθαρής μετανάστευσης προς τις οριζόμενες ως «αγροτικές περιοχές». Πολύ περισσότερο, δε, η γενίκευση αυτή θα ήταν αδόκιμη, αν βασιζόταν κυρίως σε στατιστικές αναλύσεις κατά συγκεντρωτικές κατηγορίες (π.χ. απασχολούμενοι στον πρωτογενή τομέα), αντιμετωπίζοντας κοινωνικές ομάδες (εσωτερικοί από την πόλη μετανάστες) ή αγροτικές ζώνες (περιαστικές, ορεινές) ως αδιαφοροποίητες (Millbourne, 2007; Ni-Laroire, 2007). Επιπρόσθετα, η αγροτική ετερογένεια δεν επιτρέπει μια προκαταβολική και γενικευμένη πρόσληψη της «επιστροφής» στην ύπαιθρο, άλλοτε ως αισιόδοξη διαπίστωση και αγροτική αναγέννηση και άλλοτε ως αξεπέραστη κρίση και παρακμή του αγροτικού χώρου, στην περίπτωση της αποτυχημένης απόπειρας. Η προβεβλημένη στον δημόσιο λόγο «επιστροφή στη γη» μπορεί να αφορά σε κάποιους Αθηναίους (ή άλλων μεγάλων πόλεων κατοίκους) της μεσαιάς τάξης και με σχετικά ψηλό μορφωτικό επίπεδο ή άλλους εργαζόμενους χαμηλότερων εισοδημάτων, όπου η οικονομική κρίση σε συνδυασμό με την καλύτερη ποιότητα ζωής συνέβαλαν στην απόφασή τους να μετακινηθούν προς την ύπαιθρο (Galani-Moutafi, 2013; Gkartziou, 2013).

Η επιτόπια έρευνα σε αγροτικές περιοχές αποκάλυψε ότι για κάποιους από αυτούς που εγκατέλειψαν την πόλη υπό την πίεση της ανεργίας και του οικονομικού μαρασμού βρέθηκαν αντιμετώποι με δυσκολίες ενσωμάτωσης στο νέο τους τόπο (απασχόληση, επιστροφή σε κοινή στέγη με γονείς, κοινωνική ταυτότητα). Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι κινήσεις αποαστικοποίησης που συνδέονται με την κρίση δεν έχουν έναν γενικευμένο χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε, ωστόσο να υποστηρίξουμε ότι η «μετανάστευση με προσδοκίες» (Woods, 2011:164) είναι μεγαλύτερη από την πραγματική, γιατί η κρίση ενισχύει το αγροτικό ιδεώδες. Αλλά και αυτή η ίδια η καθαρή προς τις αγροτικές περιοχές μετανάστευση θα μπορούσε να είναι σημαντικότερη αριθμητικά, αν υπήρχαν στοχευμένες δημόσιες πολιτικές υποδοχής των εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών (κοινωνικές υποδομές, κατάρτιση νεοεισερχόμενων αγροτών και συνοδεία επενδυτικών σχεδίων, απλοποίηση διαδικασιών για αγροτική επιχειρηματικότητα). Και τούτο, γιατί θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι και αυτή η ίδια η ελληνική ύπαιθρος πλήττεται τόσο από την γενικευμένη κοινωνικοοικονομική κρίση (συρρίκνωση υπηρεσιών εκπαίδευσης και υγείας στις αγροτικές περιοχές, ανεργία, καταγεγραμμένη φτώχεια), όσο και από την κρίση των γεωργικών παραγωγικών δομών. Τούτων δοθέντων, η επιστροφή στην ύπαιθρο εν

μέσω αδιεξόδων της πόλης, φαντασιακών προσδοκιών για την ύπαιθρο και απουσίας στοχευμένων πολιτικών υποδοχής εισερχόμενων από την πόλη μεταναστών μπορεί να περιορίζεται σε μια επιστροφή της επιβίωσης και της αναγκαστικής συνύπαρξης με έναν άλλο τρόπο ζωής, χωρίς ουσιαστικά να συμβάλλει στο βαθμό που της αναλογεί στην ενδυνάμωση των τοπικών κοινωνιών. Έτσι, η επιστροφή μπορεί να υποκρύπτει δυσκολίες εγκατάστασης στη γεωργία και τον αγροτικό χώρο και αφανείς όψεις προλεταριοποίησης λόγω απουσίας στοχευμένων πολιτικών υποδοχής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου, Θ., Καμπέρης, Ν. και Πέτρου, Μ. (2013) «Διερευνώντας όψεις και δυναμικές της κοινωνίας της υπαίθρου στην εποχή της κρίσης: Πρώτες αποτυπώσεις». Στο Πρακτικά του 11ου Τακτικού Επιστημονικού Συνεδρίου ERSA-GR: *Αγροτική Οικονομία, Ύπαιθρος Χώρος, Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξη*. Πάτρα, 14-15 Ιουνίου 2013. Διαθέσιμο στο http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/48_anthopoulou_etal_ersagr13.pdf [Τελευταία πρόσβαση 19/05/2015].
- Γούσιος, Δ. (1999) «Ύπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρές πόλεις: Από την γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη». Στο Οικονόμου, Δ. και Πετράκος, Γ. (επιμ.) *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας/ Gutenberg, σελ. 157-207.
- Γούσιος, Δ. (2006) «Συστήματα οργάνωσης και ευέλικτης προσαρμογής της αγροτικής οικογένειας στον ελληνικό αγροτικό χώρο: Η δυναμική της συνεργασίας και του μη αποκλεισμού». Στο Ρομπόλης, Σ. (επιμ.) (2006) *Η κοινωνική πολιτική σ'ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον: Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 113-128.
- Δαμιανάκος, Σ. (2012) *Από τον χωρικό στον αγρότη: Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Εξάντας/ΕΚΚΕ.
- Καρανικόλας, Π. και Μαρτίνος, Ν. (2011) «Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: Προβλήματα και προοπτικές». *Λόγιος Ερμής*, 2 (1), σελ. 211-232.
- Κριμπάς, Κ. και Λουλούδης Λ., επιμ. (2008) *Ελληνική γεωργία και αγροτική πολιτική*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Λουλούδης, Λ. και Μαραβέγιας, Ν. (1999) «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)». Κασίμης, Χ. και Λουλούδης, Λ. (επιμ.) (1999) *Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, σελ. 217-236.

- ΠΑΣΕΓΕΣ (2011) *Πρόσφατες εξελίξεις στην απασχόληση στον αγροτικό τομέα*. Διαθέσιμο στο <http://www.paseges.gr>
- Πέτρου, Μ. (2014) «Μετανάστες από την πόλη στην ύπαιθρο: Κοινωνικές αναπαραστάσεις και συγκρούσεις στο πλαίσιο της νέας αγροτικότητας». Στο Ανθοπούλου, Θ., Μπάγκαβος, Χ. και Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) *Οικογένεια, φύλο και μετανάστευση στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 311-341.
- Χύμης, Α. (2013) «Η κρίση ως ευκαιρία ανάπτυξης του αγροτικού τομέα: Μαθήματα από την Νέα Ζηλανδία». Στο Πρακτικά του 11ου Τακτικού Επιστημονικού Συνεδρίου ERSA-GR: *Αγροτική Οικονομία, Ύπαιθρος Χώρος, Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξη*, Πάτρα, 14-15 Ιουνίου 2013. Διαθέσιμο στο http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/25_hymis_ersagr13.pdf [Τελευταία πρόσβαση 19/05/2015].
- Alpha Bank (2009) «Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα: Επιδοτήσεις και παροχές αντί για την αξιοποίηση των συγκριτικών μας πλεονεκτημάτων». *Οικονομικό Δελτίο*, 109, σελ. 3-23.
- Lozano, C. (2013) «Προς μια επανεξέταση του μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης απέναντι στις νέες κοινωνικο-περιβαλλοντικές προκλήσεις». Στο Ανθοπούλου, Θ. επιμ. (2013) *Περί εντοπιότητας και ιδιοτυπίας των τροφίμων: Μια εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 54-71.
- Woods, M. (2011) *Γεωγραφία της υπαίθρου*. Αθήνα: Κριτική.

Ξενόγλωσση

- Berry, B., ed. (1976) *Urbanisation and counterurbanisation*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Bika, Z. (2007) "A survey of academic approaches to agrarian transformation in post-war Greece". *Journal of Peasant Studies*, 34 (1), pp. 69-90.
- Bock, B. (2013) "Foreword". In *Proceedings of XXVth Congress of the European Society for Rural Sociology 'Rural resilience and vulnerability: The rural as locus of solidarity and conflict in times of crisis'*. Florence, 29 July-1 August. Available at http://www.florenceesrs2013.com/wpcontent/uploads/2013/08/ESRS2013_eProceedings_final.pdf [Last access 19/05/2015].
- Bossuet, L. (2006) "Peri-rural populations in search of territory". *Sociologia Ruralis*, 46 (3), pp. 214-228.
- Boyle, P. and Halfacree, K. (1998) *Migration into rural areas*. Chichester: Wiley.
- Castles, F.G. and Ferrera, M. (1996) "Home ownership and the welfare state: Is Southern Europe different?" *South European Society and Politics*, 1 (2), pp. 163-185.
- Damianakos, S. (1997) "The ongoing quest for a model of Greek agriculture". *Sociologia Ruralis*, 46 (3), pp. 214-228.

- Duquenne, M.-N. (2014) “Le retour à la campagne dans la Grèce en crise”. *Région et Développement*, 39, pp. 205-224.
- Folke, C., Carpenter, S., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T. and Rockstrom, J. (2010) “Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability”. *Ecology and Society*, 15 (4), pp. 20.
- Galani-Moutafi, V. (2013) “Rural space (re)produced: Practices performances and visions: A case study from an Aegean island”. *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 103-113.
- Gkartziou, M. (2013) “Leaving Athens’: Narratives of counterurbanisation in times of crisis”. *Journal of Rural Studies*, 32, pp. 158-167.
- Goussios, D. (1995) “The European and local context of Greek family farming”. *Sociologia Ruralis*, 35 (3/4), pp. 322-334.
- Goussios, D. (2011) “Le regain de l’intérêt du secteur agricole en Grèce: Tendances lourdes ou passagères ?” Available at http://www.agrobiosciences.org/IMG/pdf/Reaction_Goussios_agriculture_grecque_Juin_2011.pdf [Last access 19/05/2015].
- Halfacree, K. (1994) “The importance of “the rural” in the constitution of counterurbanization: Evidence from England in the 1980s”. *Sociologia Ruralis*, 34 (2/3), pp. 164-189.
- Halfacree, K. (1995) “Talking about rurality: Social representations of the rural as expressed by residents of six English parishes”. *Journal of Rural Studies*, 11 (1), pp. 1-20.
- Halfacree, K. (2014) “A critical response to the (non-)place of rural leisure users within the counterurban imagination”. *PASOS Revista del Turismo y Patrimonio Cultural*, 12 (3), pp. 515-523.
- Heijman, W.J.M., Hagelaar, J.L.F. and van der Hiede, M. (2007) “Rural resilience as a new development concept”. In Sevarlic, M.M. and Tomoc, D. (eds.) *Development of agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe*. Novisad, Serbia, pp. 383-396. Available at http://portal.zzbaco.com/mojo_baco/Data/Sites/1/docs/mono/EAAE/C/52%20SC%20Heijman_Wim.pdf [Last access 19/05/2015].
- Kasimis, C. (2008) “Survival and expansion: Migrants in Greek rural regions”. *Population Space and Place*, 14 (6), pp. 511-524.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A.G. (1997) “Family farm and capitalist development in Greek agriculture: A critical review”. *Sociologia Ruralis*, 37 (2), pp. 209-227.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A.G. (2013) “Rural transformations and family farming in contemporary Greece”. In Ortiz-Miranda, D., Moragues-Faus, A. and Arnalte-

- Alegre, E. (eds.) *Agriculture in Mediterranean Europe: Between old and new paradigms*. Bingley: Emerald, pp. 263-293.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A.G. and Pappas, C. (2010) "Gaining from rural migrants: Migrant employment strategies and socioeconomic implications for rural labour markets". *Sociologia Ruralis*, 50 (3), pp. 258-276.
- Koutsou, S., Partalidou, M. and Petrou, M. (2011) "Present or absent farm heads?: A contemporary reading of family farming in Greece". *Sociologia Ruralis*, 51 (4), pp. 404-419.
- Milbourne, P. (2007) "Re-populating rural studies: Migrations, movements and mobilities". *Journal of Rural Studies*, 23 (3), pp. 381-386.
- Mitchell, C. (2004) "Making sense of counterurbanisation". *Journal of Rural Studies*, 20 (1), pp. 15-34.
- Mulder, C.H. (2007) "The family context and residential choice: A challenge for new research". *Population, Space and Place*, 13 (4), pp. 265-278.
- Ni-Laroire, C. (2007) "The 'green green grass of home'?: Return migration to rural Ireland". *Journal of Rural Studies*, 23 (3), pp. 332-344.
- Panagua, A. (2013) "Farmers in remote rural areas: The worth of permanence in the place". *Land Use Policy*, 35, pp. 1-7.
- Petrou, M. and Anthopoulou, T. (2013) "Mutations socio-spatiales et conflits d'usage dans les espaces ruraux littoraux et périurbains : Le cas de la plaine de Corinthe". In Perrin, C. (ed.) *Un littoral sans nature?: L'avenir de la Méditerranée face à l'urbanisation*. Rome: Presses de l'Ecole Française de Rome, pp. 137-144.
- Schouten, M., van der Heide, M. and Heijman, W. (2009) "Resilience of social-ecological systems in European rural areas: Theory and prospects". In *Proceedings of the 113th EAAE Seminar 'The Role of Knowledge, Innovation and Human Capital in Multifunctional Agriculture and Territorial Rural Development'*. Belgrade, Serbia, 9-11 December. Available at <http://ageconsearch.umn.edu/handle/57343> [Last access 15/05/2015].
- Vidal-Naquet, M. (2014) "Evasion Grèce Cap sur les îles fertiles". *GEO*, 424, pp. 43-48.

Ηλεκτρονικός τύπος

- AgroNews (2012) *Οι μισοί θέλουν να γίνουν αγρότες σύμφωνα με τον ΕΛΓΟ-ΔΗΜΗΤΡΑ*. Διαθέσιμο στο <http://www.agronews.gr/business/meletes/arthro/79537/oi-misoι-theloun-na-ginoun-agrotes-sumfona-me-ton-elgo-dimitra/>
- AgroNews (2013) *Παρά το γενικό προσκλητήριο μειώθηκε ο αριθμός των αγροτών*. Διαθέσιμο στο

- <http://www.agronews.gr/business/meletes/arthro/93673/para-to-geniko-prosklitirio-meiothike-o-arithmos-ton-agroton/>
- Courrier International (2011) *CRISE: Le retour à la terre, version grecque*. Available at <http://www.courrierinternational.com/article/2011/04/08/le-retour-a-la-terre-version-grecque>
- Guardian (2011) «Greek crisis forces thousands of Athenians into rural migration». Διαθέσιμο στο: <http://www.theguardian.com/world/2011/may/13/greek-crisis-athens-rural-migration>
- Καθημερινή (2011) *Η επιστροφή στη γη τώρα δίνει διέξοδο*. Διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/438777/article/politismos/arxeio-politismoy/h-epistrofh-sth-gh-twra-dinei-diezodo>
- Les Echos (2011) *Grèce: L'agriculture profite de la crise, hausse de l'emploi à 7%*. Available at <http://www.lesechos.fr/economie-politique/index.php>
- Politischios (2012) *Υπάρχουν πολλοί δράκοι που παραμονεύουν στο παραμύθι της επιστροφής στην ύπαιθρο*. Διαθέσιμο στο <http://www.politischios.gr/koinonia/oi-drakoi-paramoneyoun-sto-paramythi-tis-epistrofis-stin-ypaithro>

Θεοδοσία Ανθοπούλου
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Συγγρού 136, 176 71 Αθήνα,
e-mail: antho@panteion.gr

Μιχάλης Πέτρου
Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Κρατίνου 9 και Αθηνάς, 105 52 Αθήνα
e-mail: mpetrou@ekke.gr

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ
ΣΚΑΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΝΤΕΛΗΣ
ΓΟΣΠΟΔΙΝΗ ΑΣΠΑ
ΔΕΦΝΕΡ ΑΛΕΞΗΣ
ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΟΛΓΑ
ΨΥΧΑΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΣΤΑΘΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αραβαντινός Αθανάσιος	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Ανδρικόπουλος Ανδρέας	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασενγρόβεν Λουδοβίκος	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Γιαννακούρου Τζίνα	- Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιαννιάς Δημήτρης	- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δελλαδέτσιμας Παύλος	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δεμαθάς Ζαχαρίας	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Ιωαννίδης Γιάννης	- Tufts University, USA
Καλογήρου Νίκος	- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)
Καρύδης Δημήτρης	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Κοσμόπουλος Πάνος	- Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ)
Κουκλέλη Ελένη	- University of California, USA
Λαμπριανίδης Λόης	- Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Λουκάκης Παύλος	- Πάντειο Πανεπιστήμιο
Λουρή Ελένη	- Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μαλούτας Θωμάς	- Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Μαντουβάλου Μαρία	- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ)
Μελαχροινός Κώστας	- Queen Mary, University of London
Μοδινός Μιχάλης	- Διεπιστημονικό Ινστιτούτο Περιβαλλοντικών Ερευνών (ΔΙΠΕ)
Μπριασουλή Ελένη	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Παπαθεοδώρου Ανδρέας	- Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Πρεβελάκης Γεώργιος-Στυλ.	- Université de Paris I, France
Φωτόπουλος Γιώργος	- Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Χαστάογλου Βίλμα	- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)

αιχώρος

ΤΕΥΧΟΣ 20 | ΕΤΟΣ
ISSUE 20 | YEAR 2015

Ανδρικοπούλου Ε., Κακδέρη Χ., Καυκαλάς Γ., Τασσοπούλου Α. 4

Διαδρομές περιφερειακής ανθεκτικότητας: επιπτώσεις της κρίσης και προοπτικές χωρικής ανάπτυξης στην περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας

Γεμεντζή Γ. 32

Αστική μορφή και μεταβολικές ροές - Παράγοντες και εργαλεία για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου πολεοδομικού σχεδιασμού: Πιλοτική εφαρμογή στη Θεσσαλονίκη

Κακλαμάνη Σ., Ντυκέν Μ.Ν. 66

Η πληθυσμιακή γήρανση στην ύπαιθρο χώρα: Μία ετερογενής κατάσταση με θετικές και αρνητικές επιπτώσεις

Ανθοπούλου Θ., Πέτρου Μ. 96

Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα

Μπίσκα Α., Στρατηγέα Α. 122

Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας: Η πορεία της Ελλάδας προς το 2020

Καλογερόπουλος Κ., Χαλκιάς Χ., Πισσίας Β., Καραλής Σ., Ψαρογιάννης Α. 147

Χωροθέτηση μικρών ταμειυτήρων νερού ως μοχλός ανάπτυξης νησιωτικών περιοχών

ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Βλάμης Π. 176

Θεσμικές μεταρρυθμίσεις ως προαπαιτούμενο για την αξιοποίηση της περιουσίας του ελληνικού δημοσίου και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης

ISSN
—
1109-5008

Website
—
<http://www.aeihoros.gr>